

ОНОМАСТИЧНИЙ ПРОСТІР ПАРЕМІЙ

Стаття присвячена дослідженню ономастики як одного з найактуальніших лінгвістичних явищ у сучасному мовознавстві.

У статті розкривається зміст поняття „ономастика”, з’ясовується її місце в мовознавстві, а також досліджується семантичний потенціал ономастичної лексики в українських прислів’ях та приказках.

Ключові слова: ономастика, ономастична лексика, оніми, паремія, прислів’я, приказка.

Статья посвящена исследованию ономастики как одного из самых актуальных лингвистических явлений в современном языкознании.

В статье раскрывается суть определения „ономастика”, определяется её место в языкознании, а также исследуется семантический потенциал ономастической лексики в украинских пословицах и поговорках.

Ключевые слова: ономастика, ономастическая лексика, онимы, паремия, поговорка, пословица.

The article is devoted to onomastic research as one of the most important linguistic notions in modern linguistics.

The concept of “onomastic” definition is revealed in the article, its position in linguistics is being defined, and also semantic potential of onomastic lexics in Ukrainian proverbs and sayings are investigated.

Key words: onomastics, onomastic lexics, onims, paremia, proverbs, sayings.

Стаття присвячена дослідженню ономастики як одного з найактуальніших лінгвістичних явищ у сучасному мовознавстві. Цей аспект

досі залишається поза увагою дослідників у повному обсязі, хоча останнім часом спостерігається підвищення інтересу в цій галузі.

Ця стаття є спробою дослідити наявність онімів в українських пареміях, які ще не були предметом окремого дослідження, тому ця проблема є **актуальною**.

Метою статті є виявлення онімів у прислів'ях та приказках.

Для досягнення поставленої мети сформульовано такі **завдання**:

- 1) з'ясувати значення та місце ономастики в мовознавстві; охарактеризувати основні розділи ономастики – антропоніміку та топоніміку;
- 2) дослідити наявність онімів у прислів'ях та приказках;
- 3) визначити ряд нез'ясованих питань, які потребують подальшого дослідження.

Позначення предметів реальної дійсності мовними знаками – процес постійний і безперервний. Пізнаючи світ, людина дає назви окремим його частинам, при цьому вона „класифікує (дає загальні назви), індивідуалізує та ідентифікує (дає власні назви)” [1: 230].

Останнім часом зросла увага до функціонування саме власних назв. У мовознавстві наука, яка займається вивченням та дослідженням власних назв, називається **ономастикою**. Порівняно з іншими, вона є досить молодою, а тому багато аспектів залишаються не з'ясованими.

Власні назви привертали увагу ще за часів давнини. Але ґрунтовне вивчення власних імен розпочалося лише в XIX столітті. Першими дослідниками, що започаткували основу наукової роботи, стали вчені Німеччини: Потт Август-Фрідріх, Ферштеман, Штарк та інші. Але це не зацікавило вітчизняних дослідників. Лише у другій половині XIX століття можна помітити перші розвідки в цій галузі.

Першим розпочав дослідження власних імен професор М.Ф.Сумцов, який 1885 року в книжці „Киевская старина” помістив статтю „Малорусские фамильные прозвания”. Невеличка праця на 14 сторінок стала першим кроком у дослідженні власних назв. Наслідував йому доктор В.Охримович, який 1895

року в „Житі і слові” опублікував розвідку „Про сільські прізвища” [2: 391-426].

Саме наприкінці ХІХ століття ономастичну лексику почали розглядати як складну самостійну систему, а не як додаток до апелятивної лексики. Ономастика розпочинає функціонування як окремий розділ лексикології та етимології. 1930 року ХХ століття за ініціативою А.Доза у Франції було скликано 1-й Міжнародний ономастичний конгрес. У 30-х роках ономастика отримала науковий статус.

Спробуємо з’ясувати повне визначення терміна „*ономастика*”. Майже в усіх проаналізованих лінгвістичних, тлумачних та енциклопедичних словниках зустрічаються схожі пояснення. І всі вони досить стисло та лаконічно подають визначення ономастики як науки. У першому варіанті, це сукупність власних назв різноманітних типів. У другому, це розділ мовознавства (а в деяких джерелах конкретно – розділ лексикології), який займається вивченням власних назв в усіх аспектах.

Лише в Лінгвістичному енциклопедичному словнику за редакцією В.М.Ярцевої можна побачити повне тлумачення цього лінгвістичного явища. „**Ономастика** [від грец. *onomastikē (téchnē)* – мистецтво давати імена] – розділ мовознавства, який вивчає *власні імена*. Терміном „ономастика” називають також сукупність власних імен, яка позначається й терміном „онімія”. У деяких працях термін „ономастика” вживається в значенні *антропоніміка*” (переклад наш – Н.К.) [3: 346-347].

Окрім загального визначення в Словнику подається розчленування ономастики залежно від мовних особливостей різних типів: *літературної і діалектної, реальної та поетичної, сучасної й історичної, теоретичної та прикладної*. Міститься інформація про те, що є об’єктом дослідження ономастики, які методи та прийоми мовознавства використовує ця наука, з якими іншими науками вона пов’язана.

В Енциклопедії української мови [2000] лаконічно, але поряд з тим досить повно подається визначення ономастики як розділу „мовознавства, що

вивчає власні назви, їх будову, системну організацію, функціонування, розвиток і походження” [4: 404].

Будь-яка наука має свої розділи та підрозділи. Так, ономастика відповідно з категоріями об’єктів, які носять власні назви, членується на: *антропоніміку* (імена людей), *топоніміку* (назви географічних об’єктів), *зооніміку* (клички тварин), *космоніміку* або *астроніміку* (назви окремих небесних тіл), *теоніміку* (імена божеств), *ергоніміку* (назви в роботі, якійсь справі), *хрононіміку* (назви, пов’язані з часом) та *хремотоніміку* (назви грошей). Залежно від того, кому або чому належить ім’я, ономастика поділяє власні назви на *реаліоніми* (імена існуючих або існувавши об’єктів) та *міфоніми* (імена неіснуючих об’єктів).

Найпоширенішими серед розділів ономастики є:

1. „**Антропоніміка** – розділ ономастики, який вивчає походження, зміну, географічне розповсюдження, соціальне функціонування і т.п. власних імен людей” (переклад наш – Н.К.) [5: 55].

2. „**Топоніміка** – розділ ономастики, який вивчає власні імена, що представляють назви географічних об’єктів” (переклад наш – Н.К.) [5: 1220].

Серед вчених, які займалися дослідженням ономастики слід відзначити В.О.Горпинича [6], М.Л.Худаш [7], А.В.Суперанську [8], А.О.Білецького [9], М.В.Карпенко [10], Ю.О.Карпенко [11] та інших.

Так, А.О.Білецький характеризує ономастичну лексику зазначає, що вона „відрізняється своєю екстралінгвістичною функцією, тобто функцією індивідуалізації-ідентифікації, та виявляє різноманітні зв’язки з *апелятивними* (просегоричними, укр. „загальними”) елементами лексики від безпосереднього зв’язку до відсутності будь-якого зв’язку, окрім фонетичного і графічного” [9: 3-15]. У статті А.О.Білецького спостерігається боротьба двох сторін, одна з яких перебільшує різницю між ономастичною та апелятивною лексикою, а друга – зменшує і, навіть, заперечує взагалі існування такої різниці. Дослідник поставив перед собою завдання: пов’язати елементи ономастичного матеріалу з елементами апелятивної лексики різних мов. Вказуючи на те, що ономастичний

матеріал розподіляється на два великі класи: топоніми й антропоніми, він пропонує включити ще „клас етронімів, що логічно та етимологічно пов'язаний із тим підкласом топонімів, який можна назвати хоронімами (назвами країн)” [9: 3-15].

Московська дослідниця А.В.Суперанська значну частину свого життя присвятила вивченню власних імен. У своїй роботі „Структура имени собственного” вона розглядає моделі власних назв. До **моделей антропонімів** дослідниця відносить *особові імена*, які поділяються на складні імена, похідні імена та апелятивні імена, й *прізвища*. До **моделей топонімів** – *однослівні топоніми*, а саме, прості непохідні топоніми, прості похідні топоніми та топоніми-складні слова, й *багатослівні топоніми* [8].

У 90-х роках А.В.Суперанська видає чергову книжку „Имя – через века и страны” [12], в якій йдеться про власні назви, показує історичний зв'язок власних назв із прізвищами, географічними назвами, древніми міфами й новітніми типами імен.

Серед сучасних ономастичних досліджень заслуговує на увагу монографія Ю.О.Карпенка і М.Р.Мельник „Літературна ономастика Ліни Костенко” [13], яка розкриває проблеми літературної ономастики, подає увазі читачів змістовний аналіз функцій та змісту власних назв, ужитих в усіх художніх творах Ліни Костенко.

Дослідження ономастики на Україні пов'язане з діяльністю М.Максимовича, І.Срезневського, І.Філевича, І.Франка, В.Григоровича, О.Соболевського, О.Шахматова, Г.Ільїнського.

На сучасному етапі дослідженням ономастики та окремих її розділів займаються: В.Д.Бондлетов (Пенза), Л.П.Борисова (Донецьк), Є.Б.Вовк (Київ), Б.К.Галас (Ужгород), О.Л.Гвоздєва (Миколаїв), О.Д.Зверєв (Чернівці), Н.Г.Іванова (Одеса), Л.П.Калакуцька (Москва), Н.П.Парфьонова (Петропавловськ), М.Г.Пригодич (Мінськ), С.Г.Мисик (Одеса), І.Г.Червонолюк (Одеса) та інші. Сучасними дослідниками літературної ономастики є

Ю.О.Карпенко, М.Р.Мельник, Н.С.Колесник, В.А.Кухаренко, С.А.Лебеденко, Г.Ю.Касим, В.І.Рогодіна, Г.А.Силаєва, О.К.Смирнов та інші.

У наш час, коли відбувається становлення України як незалежної держави з її неповторним внутрішнім світом, духовністю, традиціями, все більше дослідників звертаються до усної народної творчості – казок, пісень, прислів'їв та приказок, замовлянь, анекдотів тощо. Здавна вважалося, що саме в цих малих жанрах зосереджується історія, становлення й розвиток будь-якої нації, будь-якої держави.

Предметом нашого дослідження стали українські народні прислів'я та приказки (в мовознавстві поширений термін „паремія”). Простий народ без високого соціального стану, освіти та вчених звань спромігся вкласти в ці маленькі словесні витвори всю глибинність народної мудрості.

Національно-культурним фоном паремій є сукупність відомостей історико-культурного характеру, яка належить зазначеному прислів'ю і є часткою (долею) фонових знань носіїв мови. За Ю.Н.Карауловим зазначимо, що „національно-культурна пам'ять є основною складовою у змісті національної самосвідомості. Це не історія в чистому вигляді, а те, як минуле представлене в нашій сьогоднішній думці і як воно вписується в наші знання про сучасний світ” [14: 145].

Власні імена акумулюють своєрідність світосприйняття, зберігають і передають нащадкам історичний досвід народу, містять інформацію про життєві цінності, їхню генетичну пам'ять.

З початку свого заснування людство, пізнаючи світ, надавало оточуючим предметам, явищам конкретні назви, отримували імена і люди. Ці назви передавали ідейний зміст того чи іншого поняття, явища. І це робило спілкування легшим. З розвитком суспільства така потреба збільшилася. Зростала кількість назв, імен, але всерівно кожне з них містило в собі важливу інформацію. Вони були невід'ємною складовою людського життя.

Значна кількість українських прислів'їв та приказок містить власні назви – **оніми** (від слова „онімія” – сукупність власних назв). Спробуємо дослідити наявність онімів в українських пареміях.

У Давній Русі найпоширенішими були слов'янські імена з двома основами на *-волод, -мир, -слав, -полк* і под.: *Всеволод, Володимир, Мстислав, Святополк* і т.п. Такі імена, що були досить популярними, носили переважно князі, які володарювали на той час. У кінці IX століття, коли Київська Русь прийняла християнство, давньоруські народи почали вживати християнські імена грецького, латинського і староеврейського походження, запозичені з Візантії разом із релігією. Але давньоруські імена продовжували вживатися разом із християнськими іменами. Така історична подія, як прийняття християнства та введення нових імен, знайшла своє відображення і в українських пареміях.

Розглянемо мовний матеріал:

„Не розумний тим Денис, що великий має ніс”, „Розпережись, Максиме, може, ще поміститься”, „Відважний Артим іде сміло у воду і дім”, Заробив наш Дмитруха: два рази в шию і раз поза вуха”, „Засмієсь, Андрійку, дам тобі копійку!”, „Князь Борис все плуги кував та людям давав”, „Мстислав не одного стиснув” [15: 244-363].

Із прийняттям християнства відбувається руйнування старих стереотипів та будова нових. Змінюються боги, релігійні догмати, релігійне світобачення тощо. Популярними стають імена святих, язичницькі обряди набули нового вигляду, а свята – найменування (хоча, по суті, зміст залишився той самий). Фольклорні твори є тому підтвердженням.

Розглянемо мовний матеріал:

„Сіно – до Юрка, а хліб – до Ілька”, „На Івана Купала баба муки не мала, на святого Петра пирогів напекла”, „Як Михайло закує, то Микола розкує”, Хто святкує на Пилипа, той буде голий, як липа” [15: 74-120]. Окрема група паремій складається з біблійних імен та релігійних свят: *„Дай вам, Боже, легко лежати и Христа в очі видати”, „Який день на Благовіщення, такий на*

Великдень”, „*Прийшов Спас, держи рукавички про запас*”, „*Прийшла Пречиста, взяла комара нечиста*”, „*Не утнеш, Аврааме, Исаака, бо порох замок!*”, „*И святий Боже нічого не допоможе*” [16: 55-269].

Український народ завжди відрізнявся своїм прагненням волі, незалежності. Так історично склалося, що українські землі постійно перебували під владою інших держав. Але Україна не скорялася, не ставала на коліна, а постійно вела боротьбу за право на своє існування. В історії волелюбної держави назавжди залишилися імена народних героїв, які поклали своє життя на благо Вітчизни. Яскравим прикладом відображення духовних цінностей української нації є українські паремії: „*Показав Богун панам дорогу, ледве вибрались здорові*”, „*Хто про що, а він про Наливайка*”, „*Висипався Хміль із міха та наробив панам-ляхам лиха*”, „*Бідний – Кармалюкові брат рідний*”, „*Гнеться, як пан перед Кармалюком*” [15: 363-365].

У прислів'ях та приказках люди не тільки возвеличували народних героїв, але й висміювали ворогів. Наприклад: „*Це той пан Корецький, що втік з-під Корсуня по-молодецьки!*”, „*Граф Потоцький, що в нього розум жіноцький*” [15: 363], „*Пане Вишневецький, а нулиш виведи танчик понімецький!*”, „*Лотоцький! не думай, що ти граф Потоцький, бо ти вех (паламарь) села Бебех*” [16: 69, 263].

З вищезазначеного видно, що паремійний фонд багатий на антропонімічну лексику. Меншу групу становлять прислів'я та приказки, які містять топоніми. У значній частині паремій займають перші місця топоніми на позначення населених пунктів, міст, селищ.

Розглянемо мовний матеріал:

„*Хто в Полтаві не буває, той лиха не знає*”, „*У Диканьці дівки модні – всі гуляють, хоч і голодні*”, „*Дурний і в Києві не купить розуму*”, „*Дурень до Києва, дурень і з Києва*”, „*На кого біда нападе, то до Києва йде, а як біда минеться, то він із Броварів вернеться*”, „*Львов-град не всякому рад*”, „*У Києві гетьман об'явився – на селі пан заворушився*” [15: 362-374].

З прикладів видно, що у переважній більшості паремій частотним є вживання топоніму „Київ”. Це пояснюється тим, що місто Київ було центром Київської Русі, матір'ю міст Руських. Звичайно, як центр Великоруської держави Київ зосереджував у собі всю силу влади над навколишніми землями („Тверда Русь все перебуде”, „Або будемо на Русі, або пропадемо всі” [15: 363]). Це був політичний, культурно-освітній, історичний центр. Ось тому простий народ відбивав таке своє поважно-шанобливе ставлення до Києва у фольклорі. У наш час, коли Київ є центром України, столицею незалежної держави, українські паремії не втрачають своєї актуальності.

Наявність інших топонімів у малих словесних жанрах пояснюється прагненням залишити у пам'яті нації історичні події, що мали місце на територіях того чи іншого міста. Це ще раз вказує на ментальну ознаку українського народу – шану та збереження історії своєї держави.

Назви річок також не залишилися поза увагою народних творців. З давніх-давен люди з повагою ставилися до цих непокірних природних стихій. У своїх творах простий, але мудрий народ возвеличував їх, показував свою любов („Дніпро – батько”, „Я не до вас, я до Дунаю – водиці нап'юсь та й додому піду”), зображав їх величність розмірів („Сухий марець, мокрий май – буде жито, як Дунай”), силу та вередливий характер („Ворскла – річка невеличка, береги ламає”, „Прут – ріка дика: викидає з хати, чи ти хлоп, чи владика”), територіальну значимість як кордону держави („Зайшовши за Дунай, та й додому не думай”, „Хоч поїдеш і за Тису, і там не знайдеш з пирогами повну мису”) [15: 73-363].

Зазначене вище ще раз підтверджує той факт, що простий народ – це мудрість, розум, талант і спостережливість. А українські прислів'я та приказки за допомогою власних назв майстерно віддзеркалюють ментальність українців, вказуючи на основні духовні цінності народу, такі як історична пам'ять, духовна віра, повага й шана тощо.

Український паремійний фонд містить значну кількість антропонімів і топонімів. І це вказує на те, що у своєму житті люди постійно використовували

й використовують власні назви, які зберігають у собі важливу й цінну інформацію.

У результаті проведеного дослідження ми дійшли таких **висновків**:

1) ономастика як наука, що займається дослідженням власних назв, ще досить молода, тому вона привертає увагу дослідників різних галузей;

2) власні імена є засобом світосприйняття, вони зберігають у собі та передають нащадкам історичний досвід, життєві цінності й генетичну пам'ять народу тощо. Їх можна назвати ментальним віддзеркаленням. Здавна репрезентантами людського мислення вважалися паремії. А наявність власних назв у прислів'ях та приказках дає можливість більш точно охарактеризувати історію становлення, розвитку та психологію того чи іншого народу, нації. Частотнішими у паремійному фонді є власні імена людей (антропоніми), у меншій кількості – назви міст (топоніми). Мабуть, це пояснюється тим, що простий народ більше уваги приділяв сільському господарству, праці, власній садибі, а менше – мандрівкам по різних містах;

3) у подальшому слід зосередити свою увагу на докладнішому дослідженні антропонімів та топонімів, які мають місце в українських прислів'ях та приказках.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Манджиева Н.В.* Ономастика и её связь с фразеологией // Функциональное описание естественного языка и его единиц: XI Международная конференция по функциональной лингвистике. Сб. науч. докл. Ялта 4-8 октября 2004 г. – Симферополь, 2004. – С. 230-231.
2. *Франко І.Я.* Причини до української ономастики. // Твори: В 50 т. – Т. 36. – К.: Наук. думка, 1982. – С.391-426.
3. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н.Ярцева. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.
4. „Українська мова”. Енциклопедія. – К.: „Укр. енцикл.”, 2000. – 752 с.

5. Новый энциклопедический словарь. – М.: Большая Российская энциклопедия, 2001. – 1456 с.
6. *Гортинич В.О.* Назви жителів в українській мові: (Питання словотвору, слововживання та нормування). – К.: Вища школа, 1979. – 158 с.
7. *Худащ М.Л.* З історії української антропонімії. – К.: Наук. думка, 1977. – 236 с.
8. *Суперанская А.В.* Структура имени собственного. Фонология и морфология. – М.: Наука, 1969. – 207 с.
9. Ономастика: [Зб. ст. Ред. колегія: К.К.Цілуйко (відп. ред.) та інші]. – К.: Наук. думка, 1966. – 163 с.
10. *Карпенко М.В.* Ономастика в художественной литературе. // Ономастика: Проблемы и методы: Сборник обзоров. – М., 1978. – С. 169-188.
11. *Карпенко Ю.О.* Передмова. // Літературна ономастика української та російської мов: взаємодія, взаємозв'язки: Зб. наук. пр. – К.: НМК ВО, 1992. – С. 3-4.
12. *Суперанская А.В.* Имя – через века и страны. – М.: Наука, 1990. – 200 с.
13. *Карпенко Ю.О., Мельник М.Р.* Літературна ономастика Ліни Костенко: Монографія. – Одеса: Астропрінт, 2004. – 216 с.
14. *Караулов Ю.Н.* Активная грамматика и ассоциативно-вербальная сеть. – М., 1999.
15. Українські прислів'я та приказки. / Упоряд. С.Мишанича та М.Пазяка. – К.: Дніпро, 1984. – 390 с.
16. Українські приказки, прислів'я і таке інше. Уклав М.Номис / Упоряд., приміт. та вступна ст. М.М.Пазяка. – К.: Либідь, 1993. – 768 с.